

АКЦЕНТУАЦІЯ ОЙКОНІМА НОВОУКРАЇНКА: НОРМА І ВІДХИЛЕННЯ

Лариса ГУЦУЛ (Кіровоград, Україна)

Стаття присвячена акцентуації ойконіма Новоукраїнка. Виявлені причини ненормативного наголошення ойконіма та проаналізовано його акцентну структуру. Розглянута також залежність наголосу аналізованого оніма від деяких мовних та позамовних чинників.

Ключові слова: ойконім Новоукраїнка, акцентуація, мовні та позамовні чинники, акцентуаційні моделі, акцентна структура.

The article is devoted to the accentual sphere of the oikonym Novoukrayinka. The reasons for its wrong accentuation are revealed and the accentual structure is analyzed. The dependence of the stress of this onym on some inter- and extralinguistic factors has been disclosed.

Key words: oikonym Novoukrayinka, accentuation, inter- and extralinguistic factors, accentual models, accentual structure.

Бездоганна орфоепічна грамотність, знання норм наголошення та дотримання їх є невід'ємними ознаками високої культури мовлення сучасної людини. Досить часто у мовленні як загальні назви, так і власні, в тому числі і назви населених пунктів, відтопонімні прикметники та назви жителів неправильно наголошуються з різних причин. Це й: недостатній рівень володіння українською мовою, вплив близькоспоріднених мов, вплив діалектів, мовна безграмотність, наголошення за аналогією тощо.

Метою пропонованої статті є дослідження акцентуації ойконіма *Новоукраїнка*, аналіз його внутрішньої акцентної структури та виявлення причин неправильного наголошення.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

1) прослідкувати за наголошенням аналізованого оніма в усному мовленні (як старожилів, так і молоді); 2) дослідити внутрішню акцентну структуру ойконіма *Новоукраїнка*; 3) описати акцентуаційні моделі ойконіма *Новоукраїнка*, ад'єктоніма *новоукраїнський* та катойконіма *новоукраїнці*; 4) виявити причини порушень норм наголошення.

У самому центрі України на Кіровоградщині є населений пункт *Новоукраїнка* – місто районного підпорядкування, центр району, розташоване на берегах річки *Чорного Ташлика* та її приток *Грузької* й *Помічної*. Як свідчать археологічні знахідки, територія сучасного міста була заселена ще в IV тисячолітті до н.е. 1754 року засновано фортецю *Павлівськ*, навколо якої виник населений пункт [4: 528, 540].

Розглянувши наголошення цього ойконіма таким, яким воно зафіксоване у словниках, і таким, у якому вигляді воно переважно вживається у мовленні, а також дослідивши його внутрішню акцентну структуру, наголосимо, що акцентологічна система української мови ще формується, і на цей процес впливає багато чинників, існує ще безліч хитань у наголосі, які є і будуть.

Одним із завдань статті є спроба розібратися: 1) чому переважна більшість населення цей ойконім уживає з наголошенням: *Новоукраї́нка* і 2) чи акцентна варіантність цієї назви є нормативною (як, скажімо, подвійний наголос в ойконімах *Кролевець* Сумської області, *Остриця* Чернівецької області, *Васильки* Миколаївської області). А також у даній розвідці простежимо за залежністю наголосу цього оніма від деяких мовних та позамовних факторів.

“Словник відтопонімних прикметників і назв жителів України” В.О. Горпинича [1] фіксує цей онім з таким наголошенням: *Новоукраї́нка* (*Крв*) – *новоукраї́нський, новоукраї́нці, новоукраї́нець, новоукраї́нка* [1: 237]. З таким же наголошенням у словнику подаються інші дев'ять назв *Новоукраї́нка*: 4 – Миколаївської області, 3 – Запорізької, 1 – Сумської, 1 – Одеської (наголошення похідних аналогічне).

Досліджуючи співвідношення наголосу з морфемною структурою ойконімів, нами була виявлена закономірність: майже всі назви населених пунктів України на інка (інка) мають суфіксальне наголошення [2:34]: *Іллі́нка* (Крм), *Гребі́нка* (Пл), *Украї́нка* (Жт), *Степівка* (Чрк) та ін.

Чому ж порушується акцентологічна норма в аналізованій назві у мовленні? Проведемо паралель між ойконімом *Новоукраї́нка* і топонімом *Украї́на* та спробуємо шукати тут витоки неправильного наголошення.

Увагу багатьох лінгвістів привертало й досі привертає походження назви *Україна*. Переважна більшість дослідників вважає, що ця назва походить від край «кінець» [11: 2; 17:156–157; 15: 322] (точніше, від прийменникової конструкції *у края*), і первісне значення її – «погранична (порубіжна) територія, погранична (межівна) земля». Ця етимологія є не тільки найпоширенішою, але й найдавнішою [13: 15].

Розглядаючи походження назви *Україна*, В.Г. Складенко вважає, що первісне значення цієї назви – «відділена частина території племені», згодом (у давньоруській і староукраїнській мовах) – «відділена територія, окрема земля (князівство, волость, володіння, вотчина)». З розвитком козащини в XVI ст. територія, на якій вона утвердилася (Запоріжжя і Середня Наддніпрянина), дістала назву (козацької) України. Поступово (особливо за часів Богдана Хмельницького) назва *україна* в значенні «козацька територія», *козацька (вільна) земля* набула конкретного географічного значення – «*Козацька держава України*» («*Україна, або Земля козаків*»). З часом назва *Україна* поширилася на всю етнічну територію українців. На думку автора, слово *україна* праслов'янського походження [13: 15–21].

В українській мові іменник *Україна* має наголошений третій склад: *Україна* 1) *Країна* ; 2) *Україна, Малороссія, українка, україночка, український* [12:330]; *Україна, українець, українка, український* [7:577]. Отже, сучасна акцентуаційна норма припускає єдино можливий наголос на третьому складі – *Україна, українець, український* [10: 27]. Як відступ від норми, в поетичному мовленні можливе наголошення другого складу. Як-от, у Лесі Українки : *І ти колись боролась, мов Ізраїль, Україно (!) моя!*

Акцентований суфікс –їнк-а має ойконім *Новоукраїнка (Крв)*, за аналогією до наголошення хороніма *Україна* (як край, країна), а не за аналогією до наголошення апелятива «*окраїна*». Розглядаючи етнізм *українець* у лексичній системі мови, П.П. Чучка стверджує, що дотепер лексема *українець* сприймається як відіменниковий дериват із суфіксом –ець моделі *буковинець* від назви залюдненої території *Україна* (край, країна, держава), а не апелятива *окраїна* "погранична зона", дієслова *украяти* чи від російської прийменникової словоформи *у края*; з XVIII століття вона стає базою для прізвищ, а з XIX століття – для псевдонімів та інших онімів [18: 193].

У сучасній російській мові лексема «*украинец*» також має наголос на третьому складі (пор. : *украинец, украинка, украинский* [6: 356].)

Як застарілий в російській мові вживається наголос на другому складі. У тлумачному словнику В. Даля є словоформа *украинный та украинный* – яка означає «крайній, у краю, на краю»; дальний, пограничный, порубежный, что на крайнихъ пределахъ государства (*Украй, украинна*); стар. Ныне Украиной зовут Малую Русь [3: 484]. Пор. : *украинский, украинцы* / не рек. устар. *украинский, украинцы* [8: 586].

Російський мовознавець О.В.Суперанська, досліджуючи хитання у наголошенні слова *Україна* та його похідних [16: 197–198], вважає, що, етимологічно близька до слова *окраина*, назва ця у мовленні декого має етимологічний наголос: *Україна*; а у мовленні інших – отримала наголос за аналогією до багатьох слів із суфіксом –ин-а : *Україна* (пор.: *чужбина, лавина*). У сучасній російській мові вживаються обидва наголоси, однак варіант *Україна* трапляється значно частіше, ніж варіант *Україна* або *Україна*. Хитання іменника повторюють й похідні. І парадоксально, що у вимові переважає *Україна*, але: *украинский (Україна та украинский – рідше)*. Парадоксально також те, що ця думка народжена самими українцями, котрі, розмовляючи рідною мовою, вимовляють *український*, а, перейшовши на російську – *украинский*. Ті ж вагання у наголосі спостерігаються й у назвах жителів (*украинцы та украинцы, украинка та украинка*) [16: 198].

В Україні наголошення *український, українець, українка* можна почути не лише у мові старожилів, у сільській місцевості, а й у державних установах, серед студентської молоді. Й дійсно, прикро те, що чимало українців не вміють правильно наголошувати навіть своєї самоназви та похідного від неї прикметника. Наголос *Україна, українець, український* з погляду загальнонародної мови діалектний, а з погляду літературної мови застарілий. Завдяки академікові Л. Булаховському наголос на третьому складі закріпився і в сучасній російській літературній мові – *Україна, українець, украинский*; порушують його здебільшого українці, котрі відмовилися від рідної мови і стали "російськомовним населенням" [10: 27].

Виходить, що акцентуація аналізованого оніма є гібридною – ні російською, ні українською. Наголошення *Новоукраїнка* є суржи́ком, яким розмовляє значна частина населення нашої країни і який засмічує мову, є руйнівним та деморалізуючим. Така вимова відходить від будь-якої літературної мови – української чи російської. А тих небагатьох, хто говорить правильно, сприймають як диваків і чужаків; власне, у юрбі вони й самі почуваються діаспорою [12: 12].

Вочевидь, наголошення *Новоукраїнка* – все-таки не є пристосуванням до російської мови, бо й там воно теж неправильне (можна говорити лише про те, що воно сформувалося за зразком російської мови). Але ж вимова цього слова в українському мовленні повинна “боротися” за своє виживання.

Порівняємо тепер наголошення онімів *Новоукраїнка* – *Україна* – *Вкраїна*. Наголос в цих топонімах падає на елемент -ін-. В акцентуації варіанта топоніма *Україна* – *Вкраїна* (як офіційна назва держави *Україна* завжди вживається з початковим у, а в розмовному та художньому мовленні, зокрема в поетичному, припустимі обидві форми [9: 25]), жоден інший наголос не допустимий. Очевидно, початкова літера в (у–в як засоби створення милозвучності української мови) сприяла не перекручуванню наголосу в слові. Напр.: *І думи, і Вкраїну милу любить заповідав Тарас (Д Білоус)*.

Досить переконливою є думка Ю.О.Карпенка про те, що історично наголошення *Україна*, *український*, зважаючи на його поширеність, не слід вважати просто помилкою. У XIX ст. й раніше в російській мові функціонувала навіть стягнена форма *Україна* – вона була породжена наголошенням другого складу назви (і вживали її Пушкін, Гоголь) [5:88]. Розподіливши іменники з суфіксом -ин-а за місцем наголосу у три групи (з кінцевим, суфіксальним та передсуфіксальним наголосом), Ю.О. Карпенко доходить висновку про те, що загальна назва *україна* та власне найменування *Україна* в минулому мали наголос виключно на передсуфіксальній частині: *україна*, *Україна* (пор.: *ущелина*, *розицелина*). Цей наголос зберігся в українському застарілому слові *україна* “територія уздовж меж держави”. Наймення ж *Україна* під впливом панівної моделі з наголошеним суфіксом і під впливом слова *країна* одержало суфіксальний наголос [5:89].

Роздуми над тим, чому ж більша частина мовців у назві *Новоукраїнка* наголошує четвертий, а не п'ятий склад, продовжує така думка. У проведених нами дослідженнях над акцентною структурою українських ойконімів і відойконімних дериватів чітко простежується тенденція до наголошення середини слова [2: 70]. На основі виявлення та опису акцентуаційних моделей українських назв населених пунктів, відтопонімних прикметників та назв жителів було доведено, що наголос в ойконімах та їхніх похідних (ад'ектонімах і катойконімах) тяжіє до середини слова.

Якщо побудувати акцентуаційну модель ойконіма *Новоукраїнка* (*Крв*), то вона буде виглядати так: ООООО (шестискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та другим складом від кінця). Це нетипова для української мови модель, такі ойконіми трапляються дуже рідко (0,5%); пор., *Очеретува́те* (*Зп*), *Єлизавети́лля* (*Дпн*), *Оленокари́цьке*(*Од*). Тому що, по-перше, вона є шестискладовою (найпоширенішою є три – та чотирискладові), а, по-друге, наголос у ній віддалений від початку. Серед виявлених нами 25 акцентуаційних моделей українських ойконімів за продуктивністю така модель посідає 15 місце.

Акцентуаційна модель відтопонімного прикметника *новоукраїнський* буде такою: ООООО (шестискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та другим складом від кінця). Серед виявлених нами 25 акцентуаційних моделей українських ад'ектонімів ця модель є нетиповою (0,5 %). Акцентуаційна ж модель назв жителів у формі множини *новоукраї́нці* – ООООО (шестискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та другим складом від кінця). Серед виявлених нами 23 акцентуаційних моделей українських катойконімів така модель також фіксується рідко (0,4 %).

Спроектувавши ж модель цього ойконіма, тільки з ненормативним наголошенням, отримаємо: ООООО (шестискладова з наголошеним четвертим складом від початку та третім від кінця). Це буде більш поширена в українській мові акцентуаційна модель (1,4%); пор. *Новогуля́вка* (*Од*), *Іларіо́нове* (*Дпн*), *Миколає́вичі* (*Чрг*). У цьому випадку наголос

закріплюється приблизно на середині слова. Спроекована ж модель ад'ектоніма та катойконіма, знову ж з ненормативним наголошенням, буде мати такий вигляд: ОО⁰О⁰О⁰О⁰О⁰О⁰ (шестискладова з наголошеним четвертим складом від початку та третім від кінця). Це також більш поширені в українській мові моделі (адектоніми – 1,4 %, катойконіми – 1,3 %); пор. *Єлизаветівка Днц* – *єлизаветівський, єлизаветівці*.

Можна припустити, що акцентуація *Новоукраїнка* свідчить про те, що такий наголос у слові – на середині – усталився за аналогією до наголошення більшості як назв населених пунктів України, так і слів загальної лексики. Тобто, що при такій вимові діє тенденція до наголошення середини слова, і мовці, котрі акцентують четвертий склад, роблять це за аналогією до наголошення більшості слів української мови. Дослідження показує, що найтипівішими акцентуаційними моделями ойконімів в українській мові є трискладова з наголошеним другим складом від початку та другим складом від кінця – ОО⁰О⁰ (20,5 %): *Сороки (Вн)*, *Криниця (Чрк)*, *Одеса (Од)* та чотирискладова з наголошеним другим складом від початку та третім складом від кінця – ОО⁰О⁰О⁰ (16,5 %): *Христинівка (Чрк)*, *Устинівка (Крв)*, *Ширяєво (Од)*.

Але, зважаючи на викладене, орієнтуватися на вказану аналогію неприпустимо. Коли йдеться про боротьбу за рідну мову, про її чистоту, правильність, красу, милозвучність. А для того, щоб зберегти від спотворення, засмічення правильне наголошення, треба усувати мовний суржик та підвищувати культуру мовлення в Україні.

При відмінюванні цього оніма та його похідних також зберігається наголос на п'ятому складі; пор.: *їхати через Новоукраїнку, народилася в Новоукраїнці, з новоукраїнського комбінату, в Новоукраїнському районі, через новоукраїнські поля, розроблено новоукраїнцями*.

Отже, проаналізувавши наголошення ойконіма *Новоукраїнка* та розглянувши його внутрішню акцентну структуру, ми дійшли висновку, що нормативним для нього є наголос на п'ятому (передостанньому) складі: Новоукраїнка – адже Україна, український. Причинами ненормативної акцентуації цього оніма є дія аналогії, застаріле й діалектне наголошення, вплив близькоспоріднених мов, особливо російської, вплив поетичного мовлення, що зумовлене стилістичними та ритмомелодичними міркуваннями. Але основними причинами необґрунтованого перенесення наголосу на четвертий склад в ойконімі *Новоукраїнка*, ад'ектонімі *новоукраїнський* та катойконімі *новоукраїнці* у мовленні кіровоградців вважаємо, перш за все, дію тенденції до наголошення середини слова та недостатню орфоепічну обізнаність і мовну безграмотність.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Горпинич В.О. Словник відтопонімних прикметників і назв жителів України/ В.О. Горпинич. – Т. II. – К.: Вища школа, 1994. – С. 236 – 237.
2. Гуцул Л.І. Акцентна структура українських ойконімів і відойконімних дериватів/ Л.І.Гуцул. – Дис. ... канд. філол. наук. – Кіровоград, 1999. – 220 с.
3. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка/ В. Даль. – Т. IV. – М.: Русский язык, 1991. – 683 с.
4. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К.: ГР УРЕ АН УРСР, 1972. – С. 528 – 540.
5. Карпенко Ю.О. Походження назви Україна – загальної і власної // Ономастика та етимологія. – Збірник наукових праць. – К., 1997. – С. 81-89.
6. Орфографический словарь русского языка / под ред. С.Г. Бархударова. – М.: Русский язык, 1988. – 397 с.
7. Орфоепічний словник / Укл. М.І. Погрібний. – К.: Рад. шк., 1984. – С. 577.
8. Орфоэпический словарь русского языка / под ред. Р.И. Аванесова. – М.: Русский язык, 1989. – 685 с.
9. Пономарів О. Мовнотилістичні поради. Вимовні норми / Урок української. – 2000. – № 7. – С. 24-26.
10. Пономарів О. Мовнотилістичні поради. Наголос // Урок української. – 2000. – № 9. – С. 27.
11. Потебня А. Заметки о малорусском наречии / А. Потебня. – Воронеж, 1871. – С. 2.
12. Радчук В. Мова в Україні й українська мова // Урок української. – 2000. – № 9. – С. 12.
13. Склиренко В.Г. Походження назви Україна // Мовознавство. – 2006. – № 5. – С. 15 – 24.
14. Словарь украинского языка / за ред. Б. Гринченка. – К., 1909. –Т. IV. – С. 330.
15. Стрижак О. Звідки походить назва «Україна» // Наука і культура. – К., 1986. – Вип.20. – С. 322.
16. Суперанская А.В. Ударение в собственных именах в современном русском языке / А.В. Суперанская. – М.: Наука, 1966. – 259 с.
17. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4т. – М., 1973. – Т.4. – С. 156–157
18. Чучка П.П. Етніонім українців у лексичній системі мови // Статті та тези за матеріалами конференції “Питання сучасної ономастики”. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 193 – 194.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Лариса Гуцул – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: ономастична лексика, акцентологія, відтопонімний словотвір.